

ПУНКТУАЦИОННАТА СИСТЕМА В СБОРНИК СЪС СЛОВА НА ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Екатерина ДИКОВА (София)

Настоящата статия изследва графичните маркери за фрагментиране на текста в този ръкопис. В нея се предлага систематизация на използваните пунктуационни знаци¹, търси се инвариантната им функция и обвързаността им с реторичните фигури. Основна причина да се изследват фрагментиращите маркери именно в един авторски сборник, е фактът, че в палеославистиката обикновено се обръща внимание на пунктуацията в преводните текстове и се проследява дали границите на фразите съвпадат в изходния (византийски) и в целевия (старобългарски) текст. Предложеният анализ е съобразен с основния принцип на Паркър за пунктуацията в средновековните ръкописи, който постулира, че стойността и функцията на всеки знак се определя във връзка с останалите знаци, а не като абсолютна стойност и извън контекста². При анализа се правят сравнения с извлечената пунктуационна система от житията и похвалните слова на св. патриарх Евтимий Търновски и се използва моделът на Л. Йелмслев за аналитично движение от цялости към изграждащите ги поединства, предложен в неговата обща езикова теория³. Така текстовете се разглеждат субординирано, те са ясно разграничени с помощта на графични средства на: големи композиционни единства (т.е. увод, изложение и заключение), наречени *гигафрази*; изграждащите ги поединства (т.е. подслова в словото, теми, епизоди и вмъкнати в тях епизоди, подтеми и коментари), наречени *мегафрази*; най-малките текстови отрязъци между два пунктуационни знака са *микрофрази*, а междинното звено между микрофраза и мегафраза е *макрофраза* (еквивалент на класическото реторично разбиране за период).

¹ Същинските пунктуационни маркери (т.е. тези, които се базират на точката, лат. *punctum*) до голяма степен съвпадат с избороените от Василев (1976) знаци, характерни, според него, за реформата в правописа през XIV в.

² Паркър 1992: 2.

³ Йелмслев 1961.

Ръкопис № 31 от сбирката на Никифоров в Руската държавна библиотека в Москва е сборник, датиран към XV в. (271 листа). Той съдържа 18 слова на Григорий Цамблак (подредени според календарния ред на църковните празници, за които са написани) и предхождащо ги съдържание с автограф на дяк Андрей. Г. Данчев, Н. Дончева — Панайотова и В. Пандурски смятат, че преписвачът е Евтимиевият ученик Андроник, но сравнението на почерците, направено от Б. Ангелов, го води до заключението, че става дума за друг книжовник със същото име⁴. Тук е мястото да се отбележи, че два листа, както и някои маргинални пояснения (думи и букви в полетата), са написани с втора ръка, възможно и в по-късно време (ff. 6r-6v, 194r-194v). Повечето изследователи смятат този сборник за архетип⁵ на познатите Цамблакови сборници.

Ето цялото съдържание на ръкописа. За удобство и с оглед на следващото изложение поредните номера с кирилски букви от ръкописа са заменени от арабски цифри, заглавията са представени резюмирано, в много по-съкратен вид, отколкото в ръкописа, а в скоби са съкращенията на съответните заглавия:

1. Слово за божествените тайни и причастието (СБТ);
2. Слово за усопшите и милостинята (СУМ);
3. Слово за монашеския живот (СМЖ);
4. Похвално слово за преподобните отци (СП);
5. Похвално слово за свети 40 мъченици (ПСЧМ);
6. Слово на Цветница (СЦ);
7. Слово на Велики четвъртък (СВЧ);
8. Слово на Велики петък (СВП);
9. Слово на Възнесение (СВ);
10. Слово за Рождество на св. Иоан Кръстител (СРИК);
11. Похвално слово за св. апостоли Петър и Павел (ПСПП);
12. Похвално слово за св. пророк Илия (ПСПИ);
13. Слово на Преображение Господне (СПГ);
14. Слово на Успение Богородично (СУБ);
15. Слово за отсичане главата на св. Иоан Кръстител (СОГИК);
16. Слово за Рождество Богородично (СРБ);
17. Слово за Въздвижение на Честния кръст (СВЧК);
18. Похвално слово за свети Димитър (ПСД).

Отделните слова в анализирания ръкопис са съвсем ясно графически обособени — заглавието им е белязано с червенослов и начални марги-

⁴ Цитирано по Бегунов (2005: 20—21).

⁵ Бегунов препоръчва тази хипотеза да се провери чрез текстологичен анализ на всички налични Цамблакови сборници (ibid: 20).

нални кръстчета (пред всеки ред на заглавието), а изложението започва с инициал (скромно украсена голяма буква в киновар). Абсолютният край на словото е маркиран с двоеточие, триточие или четириточие, комбинирани със змийца⁶ (:~, :~., :~.), а в четири от словата — и с финално оформяне на текста (ако има достатъчно място на страницата, срв. ff. 141v, 212v, 225r, 271r). Змийца с предходно двоеточие, триточие или четириточие, но в червенослов, се използва и за отбелязване края на заглавията на словата. Такива знаци в ръкописа има след всяко заглавие и в съдържанието на дяк Андрей, но там те са с основния цвят мастило, както и самите заглавия (само отделни начални букви са написани в червенослов). Всички изброени употреби са безизключителни, само краят на дванайсетото слово (за св. пророк Илия) не е белязан със змийца — за нея няма място на страницата (f. 212v).

Както в познатите ми ръкописи с агиографски и хомилетични произведения на св. патриарх Евтимий Търновски, и тук основните композиционни части на творбата (увод, изложение и заключение) са ясно отграничени. Също както у св. Евтимий и тук най-често началата на *гигафразите* изпъкват чрез комбинация от по-голяма буква (рядко в киновар) и по-голяма точка в съчетание с по-голямо околоточково пространство.

Ето как са означени границите между гигафразите в няколко слова: 1. СБТ — голяма червена буква в полето за началото на изложението (f. 5r) и голяма буква след голяма точка за начало на заключението (f. 19v); 2. СС — голяма червена точка и буква за начало на изложението (f. 25r) и шпация за начало на наситеното с реторика заключение (f. 48r); 3. СМЖ — голяма буква след точка с голямо околоточково пространство за начало на изложението (f. 52v) и за начало на заключението (f. 62v); 4. СП — голяма буква след малка точка и разстояние след нея за начало на изложението (f. 66r — что бо...) и за начало на заключението, където буквата е червена (f. 93r); 5. ПСЧМ — голяма червена буква в полето за изложението (f. 97r) и голяма червена точка за реторичното начало на заключението (f. 102v); 6. СЦ — червена буква след точка и шпация за изложението (f. 105r) и голяма точка пред открояваща се буква за заключението (f. 113r); 7. СВЧ — уводът не е ясно разграничен, заключението е белязано само с червена точка (f. 123v); 8. СВП — голяма точка отделя увода от изложението (f. 125v), заключението не е ясно отграничено. Спорадично вместо точка с основния цвят мастило се открива триточие с пресечена змийца (f. 4v) и шпация (напр. на f. 242r — за отделяне на изложението от заключението — вероятно за добавяне на киноварна точка на по-късен етап).

⁶ В палеографията знакът се означава и с още един термин — тилда.

Началата на *мегафразите*, т.е. на отделните епизоди и разкази, вмъкнати в основното повествование, обикновено се маркират с киноварна *littera notabilior* (която по възможност се изнася в полето) и предходна средно голяма точка (може и червена, ако голямата буква е в основния цвят) в съчетание със средно голямо околоточково пространство. Спорадично се срещат и: пресечена змийца (f. 13v — еднократна употреба), триточие (f. 15v — еднократна употреба) и шпация (напр. f. 54r, където е пропуснато Ъ вероятно с намерение да се добави по-късно в червено).

Голяма буква (киновар или не) бележи начало на подслово в словото, епизод или тема; употребата се конкурира с употреба на буква в основния цвят и червена точка, която, както ще стане дума, има и по-силна функция на указалка.

Нека разгледаме фрагментацията в едно произволно произведение — Словото за усопшите. На f. 28r с голяма червена буква в полето (почти с размера на инициал и след голяма точка) започва подсловото, отбелязано в заглавието на словото като *о еже тако странни жити на земли*, а на f. 29r с по-малка червена буква, пак след голяма точка, започва вмъкнатият в това подслово разказ за странничеството на Христовите апостоли. Следващият графически открит фрагмент — точно според указанията в заглавието на същото слово — засяга темата за антихриста. Началото му е белязано с киноварна буква след средно голяма точка и пространство след нея (f. 31v), а изграждащите подединства — пак с големи букви, но с основния цвят мастило. Началото на следващото (трето според заглавието) подслово — за възкресението на мъртвите — е маркирано с голяма червена точка (включваща и указателна функция) на f. 38v. Четвъртото — за суетата на живота — с голяма червена точка и средноголяма буква на f. 42v (важни коментари и епизоди тук са маркирани също с червени точки, но следващите ги букви са по-малки от началната буква на цялото подслово (напр. началото на частта за военните f. 46r); частта за трудовете на земеделците е маркирана със забележима буква (след малка точка, f. 46r), както и частта за грижите на моряците, на миньорите, на занаятчиите и на семейните хора. Поредната посочена в заглавието тема — за това, че смъртта е сън — е разработена на f. 49r, вече в заключението на творбата. Началото на този откъс е забележимо заради шпацията, оставена най-вероятно за добавяне на червена точка или буква. Последната тема — за милостинята — маркирана в заглавието, но само мимоходом засегната в заключението на текста, не е специално означена с пунктуационни или графични средства (f. 50r)

Функцията на големите червени точки в разглеждания ръкопис не е единствено разделителна. В повечето случаи изглежда по-скоро указателна — с нея се бележат важни моменти или реторични единства в текста

(напр. f. 77r). На f. 106r и f. 106v червената точка след точка с основния цвят мастило маркира началото на цитати от Псалтира. Началото на епизода с облака и тълкуването му в Словото за Преображение Господне (f. 224r—225r) също е маркирано с голяма червена точка. В някои случаи този знак посочва отрязъци от текста, които могат да се използват извън контекста на произведението (напр. изреждането на пророчествата за Богородица на f. 231v и сл.). На други с него сякаш преписвачът е отбелязал любопитни или дори неясни моменти (напр. f. 79r, където се говори за етиопецът Моисей; или f. 81v, където се напомня за „теоктиста есфилие... постника“).

Пунктуационното маркиране на *макрофразите* (периодите) е доста сходно с маркирането, използвано в ръкописи с произведения на св. патриарх Евтимий Търновски. Обикновено за целта се използва точка на средната или долната ограничителна линия. Възклицание или въпрос се отбелязва с точка и запетая (;). Тук е мястото да се споменат и маргиналните цитатни знаци, които в разглеждания ръкопис са само два. Единият, двойната дипло⁷ (>> в лявото⁸ и << в дясното поле), е доста често използван, а другият знак, подобен на знака за процент (.\), е поставен само пред три последователни реда на f. 118v⁹.

Краят на *микрофраза* и тук, както у св. Евтимий, се бележи със запетая (,) или точка на долната (.) и средната (·) ограничителна линия (ако съвпада с края на макрофразата). За възклицание и въпрос обикновено се поставя точка и запетая (;), макар знакът да не фигурира, макар след всеки въпрос (напр. анафоричните въпроси на f. 43r), т.е. може да се предположи, че той има повече интонационна, отколкото чисто пунктуационна функция. Вариант на запетаята в този ръкопис е ъглестата запетая, подобна на дипло.

За яснота ще представя произволен кратък откъс от сборника, фрагментиран според оригиналната пунктуация в ръкописа. По-долу е дадена първата гигафраза от последното произведение, поместено в разглеждания кодекс — Похвалното слово за св. Димитър Солунски (ff. 263r-263v). За по-голяма прегледност оставям празен ред между макрофразите, с поредица от по-малки точки подчертавам границата между мегафразите,

⁷ Дипла, има се предвид палеографският термин (diple) за означаване на знака < (или >). По-подробно за функциите и историята на знака вж. у Паркъс 1992: 303.

⁸ В разглеждания кодекс само веднъж цитатните дипли са с върхче, което не сочи към текста (f. 5r).

⁹ С него се бележи критично позоваване на Аполинарий и Евагрий за принасяне на безквасна жертва.

а от по-големи — границата между разглежданата гигафраза и следващото я изложение.

Преже хѣа плѣскаго снотреніа,¹⁰
члѣкомъ страшна вѣше смѣртъ "

Бгдаже онъ члѣкъ бы .
и смѣртъ за члѣкы вѣхси .
тогда слѣка члѣкѣ гстрон сѣ смѣртъ "

и съ многою любовію искома пріемлема .
іако да томъ рѣ въздааніе сътвориѣ иже на ради змершомъ .
и стрѣтми почтѣ пострадавшаго вѣкъ .

Яще во збо онъ о рабѣ тѣ съгрѣшшихъ змертъ "
мнѣго пѣ рабѣ достояша съгрѣшшии съ мнѣшѣмъ зсердїемъ ѡ такокомъ
влѣщѣ ,
еже рѣ смѣрти възмездїе творити "

тѣмъже и великыи ѿ и неповѣдимыи истинныи стрѣлецъ димитріе ,
доброє днѣ сътвори въздааніе .
многоцѣнныа дары принесе великодаровитомъ црѣви .
время ползчикъ ѿ мнѣго томоу желаемое .

іако да не влѣгочестїе самъ к себѣ храни ,
и свое вѣшество томоу же зчитъ ,
но и исповѣсть павѣ рѣ всѣми .

Бже гнѣа любве павленѣишеє ѣ знаменїе .
иже боащен сповѣсть ма рѣ члѣкы рѣ .
исповѣмъ его и азъ рѣ ѿцѣмъ мой иже на нѣсѣ " "
Мажимыян иже [...]

В откъса съвсем ясно личи, че тази гигафраза е изградена от две мегафрази (две теми). Първата е за Христовата смърт и в нея макрофразите са сравнително ясно пунктуационно отделени. Граничните маркери са малка точка на средната ограничителна линия, следваща малко по-голяма буква. Във втората мегафраза обаче — за смъртта на св. Димитър, сегментирането на ниво макрофраза е размито, но ясно се пази на ниво микрофраза. От откъса е ясно и друго — пунктуацията на ниво

¹⁰ Първата буква е в червено.

макрофраза отразява вариант на античната теория за период и колони¹¹. Точката на средната линия най-често означава края на период, а запетаята и точката на долната ограничителна линия разграничават съставлящите го колони и антиколони. Това, както и в ръкописите с произведения на св. Евтимий Търновски, в голяма степен напомня на античната пунктуационна система, позната в палеографията като *distinctiones*. Тя се основава на разделяне на фразите чрез точки, разположени на различна височина: точка на долната ограничителна линия означава малка медиална пауза, точка на средната линия — по-голяма пауза, в края на колон, а висока точка служи за обозначаване на края на период¹². Очевидно тази система е преосмислена и усложнена; казано най-просто, тук, както и у св. Евтимий, вместо долна точка се използва запетая, вместо средна — долна точка, а вместо висока — средна.

Съвсем естествено възниква необходимостта от сравняване на този оригинален български сборник с подобни византийски паметници (близки по жанр авторски сборници от XIV—XV в., по възможност исихастки). Нелека задача, която, разбира се, трябва да бъде предмет на отделно задълбочено проучване. Тук ще спомена само най-беглите си наблюдения от съпоставката на този български ръкопис с Cod.graec. 213, съхраняван в Баварската държавна библиотека в Мюнхен¹³. Той съдържа две слова на св. Григорий Палама: за преподобния Дамиан Философ и за монаха Дионисий; наличното копие е черно-бяло. Двете слова в гръцкия ръкопис са ясно отграничени графически: първото — с кръст и змийца, второто освен с кръст и с финално оформяне на текста. Змийца се използва и за отделяне на композиционни цялости, както и за край на заглавията (във втория случай предшествана от двоеточие). И тук се забелязва субординираност на текстовете на поединства, маркирани със съчетание от едра

¹¹ О. Фрейденберг (1997: 113) определя като мярка на ритмичната проза колонът, който има обратна симетрия в едноритмичния му антиколон и е свързан с него посредством вътрешна рима в период, т.е. в пълната прозаична фраза.

¹² За пунктуационната система *distinctiones* вж. напр. у Паркъс 1992: 303—304, където се споменава и за неин изолиран вариант, според който градацията се отразява не на височината на точката спрямо основата на реда, а спрямо броя използвани знаци, напр. , , , или . и : и . .

¹³ BSB-Hss Cod.graec. 213 — *Ad venerandum monachum Damianum philosophum. Gregorii. Ad piissimum monachum dominum Dionysium*, XIV в., 20 листа. Ръкописът е свободно достъпен и на: https://opacplus.bsbmuenchen.de/metaopac/singleHit.do?methodToCall=showHit&curPos=38&identifier=100_SOLR_SERVER_1223345678.

точка на средната линия и големи букви, най-често изнесени в полето (обикновено и украсени); съставлящите ги елементи са с по-малко големи букви, но отново изпъкващи спрямо основния текст; от значение е и около-точковото пространство. Няма маргинални кръстове пред всеки ред на заглавията, но второто слово е предшествано от кръст. И двете слова започват със заставица (във второто тя е под заглавието). Маргиналните цитатни знаци са запетая (, или „ възможно е вторият знак да е по-късна добавка) и тире (—); има и еднократна употреба на знак = на f. 4v в тази функция; дипла (<) е използвана само на f. 14v. Най-малките фразови единства са изделени с точки на долната, средната и рядко на горната ограничителна линия, както и със запетая.

Следният откъс от Словото за Божествените тайни и причастието (f. 4v) е пример за зевгма (т.е. реторична фигура, при която една изреченска част управлява две или повече изреченски части¹⁴), подчертана с анафора. В него ясно личи, че също както у св. Евтимий, серия еднакви пунктуационни знаци маркират серия симетрични една на друга микрофрази, а смяната на поредица от точки с поредица от запетая означава стилистична промяна и бележи вътрешна граница на реторична фигура или смяна на поредица паралелни конструкции с поредица конструкции с други общи признаци.

Толико во къ̇ цѣкви тѣчаніе ваше,
елико чадо̇ къ̇ мѣтри.
елико болащелѣкъ къ̇ врачю.
елико жажоуцелѣкъ къ̇ източникоу.
елико кораблю къ̇ пристанищю.
Толико же и на̇ веселїи преспѣваніе ваше,
пако и вѣстници и радостни всѣ̇ доводѣтели вашеа,
пославшомѣ на̇ патріархъ:~

Въз основа на направения анализ може да се изведат следните заключения. Най-ясно разграничени са както най-големите, така и най-малките фразови единства (съответно гигафрази и микрофрази). Между мегафразите и макрофразите има леко размиване на границите, по-голяма е и вариативността на използваните маркери. Тази вариативност може да се дължи не само на разколебаване на системата (или непознаването ѝ от страна на преписвача), но и на използването на различни изводи, на различни изходни ръкописи от преписвачите. Независимо от това субординацията в словата се пази в много голяма степен. Киноварът има

¹⁴ Вж. напр. Бъртън 1996—2003, <http://rhetoric.byu.edu/>.

не само структуроопределяща, но и указателна функция — за маркиране на важни места в текста, вкл. цитат и диалог. Като цяло използваната пунктуационна система е много близка до системата, използвана в преписи на жития и похвални слова на св. патриарх Евтимий Търновски, но заедно с това отразява и особености на Цамблаковия стил — най-вече вмъкване на коментари, философски или лирически отклонения в основната повествователна линия.

ЛИТЕРАТУРА

- Бегунов 2005:** Юрий К. Бегунов. *Творческое наследие Григория Цамблака*. Новые издания и переиздания по славистике, под редакцией К. Д. ван Схоневельда, № 3 (367). Женева/Велико Търново: Буй Тур/Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“ 2005.
- Бъртън 1996–2003:** Gideon Burton. *Silva Rhetoricae: The Forest of Rhetoric*. [<http://rhetoric.byu.edu/>]
- Василев 1976:** Васил Василев. „Правописната реформа на Евтимий и отражението и в произведенията на негови следовници и на българските дамаскинали“. — В: Търновска книжовна школа. Т. 1. София: Издателство на БАН, 1976, 405–421.
- Йелмслев 1961:** Louis Hjelmslev. *Prolegomena to a Theory of Language*. Translated by Francis J. Whitfield. Madison: The University of Wisconsin Press, 1961.
- Паркър 1992:** Malcolm Beckwith Parkes. *Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West*. Aldershot: Scholar Press, 1992.
- Фрейденберг 1997:** Олга М. Фрейденберг. Поэтика сюжета и жанра. Москва: Лабиринт, 1997. [Книгата е свободно достъпна и онлайн на следния адрес: <http://yanko.lib.ru/books/cultur/freydenberg-poetika-si-zh.htm>]